

BATAVIA 1937-1941

ROB VAN DIESEN ♦ ROBERT VOSKUIL

BATAVIA

1937-1941

DE FOTOCOLLECTIE THOMASSEN À THUESSINK VAN DER HOOP

STERCK & DE VREESE

INHOUD

1

Een jubileumjaar:
Batavia 1619-2019

7

2

Van compagniesloge tot
hoofdstad van Indonesië:
Batavia door de eeuwen heen

15

3

Vliegheld, wetenschapper, fotograaf
Jan van der Hoop in Batavia

63

4

Benedenstad en
Chinese Kamp

85

5

Weltevreden

133

6

Gondangdia, Menteng,
Tjikini, Salemba

213

7

Matraman, Meester Cornelis,
landhuizen in het buitengebied
van Batavia

283

Verklarende woordenlijst
312

Beknopt literatuuroverzicht
313

Dankwoord
314

Index
315

◆ Het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen op het Waterlooplein in Batavia, feestelijk verlicht in januari 1937 ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard. Het monument werd met enkele jaren vertraging geplaatst in 1876, naar aanleiding van de viering van de 250ste stichtingsdag van Batavia in 1869. Het fungeerde sindsdien als koloniaal 'nationaal monument' van Nederlands-Indië en was daarom op 30 mei 1919 ook bij uitstek de plaats voor de kranstegging en de herdenkingstoespraak door gouverneur-generaal mr. J.P. graaf van Limburg Stirum. Op last van de Japanse bezettingsautoriteiten werd het standbeeld in maart 1943 verwijderd. Collectie: Universiteitsbibliotheek Leiden, KITLV 54502.

EEN JUBILEUMJAAR: BATAVIA 1619-2019

◆ Landgenooten!

De hulde die ik in uw aller naam bracht aan Coen, den stichter van Batavia, geldt tweërlei kant van zijn persoonlijkheid. Zijn vooruitziende blik deed hem, zijn tijdgenooten verre vooruit, het gewicht onderkennen van een centrale leiding der betrekkingen met de als vlekken op de zee verspreide eilanden van den archipel. Zoo Nederlandsch-Indië een eenheid is, zoo de Sumatraan zonder molest zijn nering te Hollandia kan drijven, zoo een geregeld en veilig verkeer tusschen de verste deelen van dit land verzekerd is, dan is het in eerste instantie dank zij Coen.

Batavia nadert eerst thans zijn vollen wasdom, velerlei waaraan het te lang heeft geschort, is energiek aangevat, binnen korte jaren zal Batavia-Priok, gemoderniseerd, als handelsemporium in betekenis verdubbeld, een waardige ontvangplaats bieden voor wie als reiziger of nederzetter Java's wal betreedt.

Niet minder dan zijn vooruitzienden geest roemen wij in Coen zijn durf en onvervaardheid. Hij bepaalde zich er niet toe anderen het despereert niet aan te zeggen, zelf wanhoopde hij nimmer. De man die met onzegbare moeilijkheden te kampen had, wien het aan nagenoeg alles ontbrak, behalve aan onbluschbaren ondernemingsgeest, hij schreef aan zijne lastgevers die terugdeinsden voor zijn kordate plannen, volgt niet den drang van cleenmoet en onredelijke vreeze. Dat de aanmoediging, de ruggesteun van hier moest komen, van hem wien geen enkel hulpmiddel toereikend ten dienste stond, dat teekent den man.

Wij verheugen er ons in dat hij een der onzen is, ruw, zeker, zooals zijn tijd, maar met de mannelijke eigenschappen die ons

gebeukte maar wondertaaie volk stoer enforsch gemaakt hebben. Wij weten dat die eigenschappen nog leven in ons volk, dat de Hollander het best is in zware tijden, dat dan zijn kostelijke eigenschappen tot hun recht komen. Wij zullen ze van noode hebben.

Huldigen wij Coen, dan dringt zich de vraag op: hebben wij begrepen wat hij den zijnen voorhield, dat er in Indië iets groots gebeuren kon. De beantwoording dier vraag blijve den geschiedschrijver voorbehouden, maar gewaarschuwd zij tegen onze volksneiging om eigen arbeid te kleineeren, zoodat wij dikwerf verrast ophooren bij lof uit vreemden mond.

Wij vragen noch verwachten dank voor ons werk in Indië, het was een ongevraagd aanvaarde taak die wij vanzelfsprekend naar best vermogen vervullen, maar ons is dat werk niettemin een nationale schat van groote waarde, dat werk met een handvol menschen verricht, aan welks afbouw wij in harmonieuze samenwerking met de groeiende ontwikkelde schare Landszonen stoer arbeiden met volle toewijding en kracht. Zoo dienen wij Indië zonder ophef in geest van Haar in wier naam dit land dat ons lief is, bestuurd wordt, in wier naam wij het tot grootheid hopen te brengen, onze geëerbiedigde Koningin.

God zegene Haar.

Het is vrijdag 30 mei 1919, kort na half acht in de al drukkend warme tropenochtend in Batavia (nu Jakarta), de hoofdstad van Nederlands-Indië. Voorafgaand aan zijn herdenkingsrede ter gelegenheid van de driehonderdste verjaardag van de stichting van Batavia heeft gouverneur-generaal mr. J.P. graaf van Limburg Stirum zojuist een krans gelegd bij het monument van Jan Pieters-

◆ Van de kranslegging en toespraak bij het Coen-monument door gouverneur-generaal Van Limburg Stirum op 30 mei 1919 zijn merkwaardigerwijs in de openbare collecties en archieven geen opnamen (meer) aanwezig. Het enige nog beschikbare beeld is deze wazige krantenfoto, die de volgende dag verscheen in het *Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*. Collectie: Koninklijke Bibliotheek.

zoon Coen op het Waterlooplein. Ondanks het vroege uur en de opkomende hitte zijn duizenden belangstellende Batavianen samengestroomd op het plein om de plechtigheid vanachter een kordon rond het standbeeld te volgen. Binnen de afscheiding is de nabijheid van de landvoogd en zijn echtgenote in de schaduw van een feestpaviljoen voorbehouden aan een select gezelschap van leden van het organiserende herdenkingscomité, de Raad van Indië, de Volksraad en het bestuur van de gemeente Batavia, en verder enkele voor- aanstaande vertegenwoordigers van het Indische bedrijfsleven en van de pers.

Aansluitend aan Van Limburg Stirums toespraak, volgens het verslag in het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 'vlot en waarlijk met vuur' uitgesproken, wordt het Wilhelmus gespeeld, waarna op zijn beurt Batavia's burgemeester mr. G.J. Bisschop de treden van het monument beklimt om een dankrede aan de gouverneur-generaal uit te spreken. Ook hij eert uitvoerig 'den man, die nu drie eeuwen geleden de stad Batavia heeft gesticht' en roemt diens 'grote aantrekkelijkheid [...] gelegen in zijn vastheid van wil, zijn onverwoestbare kracht, zijn drang tot daden'. In Coen, aldus Bisschop, 'culmineerde de kracht van het Hollandsche Volk dier dagen', en in de herdenking van de stichting van Batavia ligt in die samenhang mede een taak voor de toekomst van Nederlands-Indië besloten:

- ◆ Onze groote mannen brachten deze gewesten binnen het bereik van de wereld-gemeenschap, en hebben daardoor aan ons volk de schoone opdracht verstrekt, de ontwikkeling daarvan te leiden naar zijn beste weten. Maar met deze les: vastheid van wil en den blik gericht op de toekomst. Deze dag herinnert ons daaraan. Op 30 Mei 1619 werd de hechte band geslagen, sedert dien dag hadden wij te zamen voorwaarts te gaan.

De 'harmonieuze samenwerking', zooals Uwe Excellentie het zooeven noemde, met de groeiende ontwikkelde scharen Landszonen dat is het toekomstbeeld, dat met alle scherpte en met alle kracht zich aan ons opdringt, nu door den Bestuurder van deze Gewesten op dezen dag een krans is gelegd bij het Standbeeld van den man, die was de verpersoonlijking van Nederlandsche Houw en Trouw en groote kracht. Zoo gezien rust ook op alle volksgroepen dezer landen de plicht tot ernstig samenstreven, mogen zij allen zich hiervan ten volle bewust zijn.

Dan zal Nederland, onder de hooge leiding van onze geëerbiedigde Koningin, zijn opdracht kunnen vervullen, krachtig gesteund door de zich meer en meer ontwikkelende volksgroepen van Indië. Moge het der Koningin en Uwen Excellentie, als Hoogstderzelver Vertegenwoordiger, gegeven zijn de noodige kracht te vinden om werkzaam te zijn tot Heil van Indië, zooals wij ons dat thans begrijpen.

Nadat het applaus voor de rede van de burgemeester verstomd is, speelt de Stafmuziek enkele liederen uit Valerius' *Nederlandsche gedenck-clanck*, waarna de bijeenkomst bij het Coen-monument wordt besloten door Ambonese KNIL-militairen met een uitvoering op fluit van een psalm van Valentijn en het Ambonese volkslied. Aansluitend gaat het notabele gezelschap naar het Museum van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen aan Koningsplein-West, waar om half tien de plechtige opening plaatsvindt van een publiek tentoonstelling over de oudere geschiedenis van de stad Batavia. Ook hier volgt weer een toespraak, ditmaal van de voorzitter van het organiserende tentoonstellings-subcomité voor de herdenkingsfestiviteiten, mr. dr. W.M.G. Schumann, tevens

lid van de Bataviase gemeenteraad. Na inleidend opnieuw een obligate lofzang op de persoon van Coen te hebben afgestoken, roept hij met nadruk op tot meer aandacht en waardering voor de historische nalatenschap van het oude Batavia, waarvan in de tussenliggende eeuwen al zo veel waardevols verloren is gegaan:

- ◆ En voorts ten leste, verwacht het Comité dat deze tentoonstelling, hoe onvolledig zij ook zijn moge, aanleiding moge zijn tot verdieping van onze kunsthistorische kennis, dat zij die genen, die oog hebben voor dat schoone, ertoe brengen, ook belang te gaan stellen in den oorsprong en de ontwikkeling van bouw en lijn en kleur, opdat, wat nu nog veelal is mode of manie, moge groeien tot een zich bewust worden van wat het voorgeslacht heeft gewrocht en ons als een kostbaar erfdeel heeft nagelaten.

Na een rondgang door de tentoonstelling wordt het officiële deel van de herdenking in een van de compagnieszalen van het Museum afgerond met de ondertekening door Van Limburg Stirum en andere betrokkenen van de oprichtingsakte van het Internaat van de Jan Pieterszoon Coen Stichting, een nieuw te vestigen instelling voor 'Inlandse' en andere jongeren van buiten Batavia die in de hoofdstad een middelbare schoolopleiding of voortgezette studie willen volgen.

Intussen is dan op het Koningsplein al het grote volksfeest begonnen, waarvoor het publiek met tienduizenden uit alle delen van Batavia en tot ver daarbuiten is toegestroomd. Nog voor de verschillende attracties goed en wel zijn ingericht, aldus daags nadien het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, komt het zover dat 'velen met doodsverachting de draadversperring overklommen en een plaatsje veroverden in het eenige broksken schaduw, dat er op het terrein

te vinden was'. Er zijn onder meer wedstrijden met grobaks en sado's, wie genoeg branie heeft mag zich aan het paalklimmen en ander moedig volksvermaak wagen, het amusementsterrein van het Decapark aan de noordzijde van het Koningsplein is voor de gelegenheid voor iedereen vrij toegankelijk gemaakt, en ook daarbuiten is er overal muziek en natuurlijk volop eetgelegenheden van allerlei aard.

's Middags trotseren duizenden enthousiaste toeschouwers de brandende zon wanneer tegen drie uur, 'onder begunstiging van een regelmatig sterken wind', de vliegerwedstrijden beginnen. 'Een Kompenie-schip doorkliefde de luchtgolven met wapperende zeilen, een vliegmaschine schoof geruischloos en rakelings over onze hoofden. Een oud-Hollandsche molen was niet tot stilstand te brengen, terwijl wij verrast werden door het snorrend geluid van een vliegende motor-fiets. Met statigen gang doorkruiste een ruiter van onbekende origine op zijn ros de hoge regionen. Over het veld dwalende, ontmoetten wij een niet geheel nuchtere en van feestvreugde zwangeren fuselier, omstuwd door een menigte kleine Boemi-Poetra, voor wie hij een waar amusement was.' Het hoogtepunt van het volksfeest komt echter pas als in de avonduren een koeltje nog veel meer publiek naar het Koningsplein lokt, waar later de herdenkingsfestiviteiten afgesloten zullen worden met een groot vuurwerk:

- ◆ Geheel Batavia was op de been! Lange files van auto's en alle mogelijke rijtuigen reden langzaam rond het Koningsplein. De wandelpaden langs de eenzame en donkere grasvlakte waren à giorno verlicht met kleurige lampions, welke illuminatie – naar wij konden constateeren – voor velen een verrassing was en een aardig effect maakte. Ons corps bereden politie, thans reeds 12 man sterk, reed heen en weer, en had het vooral in den Zuid-Westelijken hoek, waar

de volksspelen groote drommen nieuws-gierigen trokken, zeer druk. De orde werd echter geen oogenblik verstoord.

Te circa acht uur reed ook de Gouverneur Generaal in zijn wit-bestaande crême-kleurige auto even langs het Koningsplein, waar wij het nooit zoo druk zagen als toen. Althans wat het verkeer per as betreft; wij gelooven dat er 31 Augustus 1909 – de vorige maal dat een officieel vuurwerk werd afgestoken – een nog grootere menigte op de been was.

Het werd ongeveer half elf voor een luid klinkende moorslag het begin van het vuurwerk aangaf. Allen rekten de halzen en deden verschrikt, terwijl de vele voertuigen zich langs de wegbermen rijden. Weldra sisten de zwerpotten dat het een lust was en knetterden de luchtbomben in wolken van witten rook.

De Inlanders stonden paf en nerveuse dames slaakten ‘wah’-gilletjes.

Rood Bengaalsch vuur zette de omgeving van Koningsplein West in fellen gloed, terwijl de groote stukken aller bewondering oogstten. Het was dan ook erg mooi!

Te half twaalf suisde de laatste vuurpijl de lucht in en dadelijk begon de menigte zich te verstrooien. Ook wij keerden huiswaarts, maar honderden Inlanders, nog niet voldaan, dromden weer samen bij de topengs en *wajang senggol*'s, en staarden zwijgend naar de prestaties der *najoeb-nimfen*, die – naar wij vernamen – met onuitputtelijk geduld en ongekenden ijver tot 's nachts half twee de meest geliefde dansen en zangnummers bleven bisseeren. Nontonnen blijkt nog steeds een ongekend genot te zijn voor de bruine broeders en zusters. Maar ook de Europeanen lieten zich niet onbetuigd. Tot laat in den nacht bleef men op de been.

De herdenkingsdag van Batavia's 300 jarig bestaan is op gepaste, prettig-feestelijke wijze gevierd!

Een eeuw later, bij de vierhonderdste verjaardag van de stichting van Batavia, is alles heel anders gekomen dan Van Limburg Stirum en Batavia's burgemeester indertijd ooit hadden kunnen voorzien. Nog geen 23 jaar na hun bevlogen redevoeringen vol patriottisch elan en koloniaal-paternalistische vermaningen tot 'harmonieuze samenwerking' aan de 'Landszonen' op die 30ste mei 1919, kwam er met de razendsnelle Japanse overwinning op de Nederlandse en geallieerde strijdkrachten in Zuidoost-Azië in het voorjaar van 1942 een radicaal einde aan het gezag van de gevestigde westerse mogendheden in de regio, al zouden er na de Tweede Wereldoorlog nog ruim vier jaren van strijd nodig zijn voor Nederland met de soevereiniteitsoverdracht van 27 december 1949 formeel en definitief afstand deed van zijn koloniale aanspraken.

Sindsdien heeft 'de geschiedschrijver' inderdaad geoordeeld, maar zoals bekend in geheel andere zin dan die waarop de gouverneur-generaal in zijn rede doelde. De legitimiteit van het koloniale bestel was toen nog vrijwel onaangevochten, en zo kon ook Van Limburg Stirum, die overigens als een verlicht ethisch bestuurder gold, met een parafraze van Coens befaamde uitspraak er in alle oprechtheid aan appelleren dat er in gezamenlijk streven met de opkomende elite van westers opgeleide Indonesiërs 'in Indië iets groots gebeuren kon'. Na de dekolonisatie echter zijn vooral sinds de jaren zestig de publieke inzichten en meningen in Nederland en elders in de westerse wereld op dit punt totaal omgeslagen.

Waar voorheen Jan Pieterszoon Coen werd geëerd als de Indische 'Vader des Vaderlands', is hij nu voor velen in de eerste plaats de meedogenloze imperialist die bij de verovering van de Banda-eilanden in 1621 duizenden inheemsen liet

◆ Portret door de Oostenrijkse schilderes Mina Loebell van gouverneur-generaal mr. Johan Paul graaf van Limburg Stirum in ambtskostuum, 1920. Dit schilderij maakte deel uit van de befaamde Landsverzameling portretten van gouverneurs-generaal van Nederlands-Indië, die zich tot 1950 bevond in Paleis Rijswijk te Batavia en daarna is overgebracht naar het Rijksmuseum Amsterdam. Collectie: Rijksmuseum SK-A-3816.

kiesrecht, en de toenemend hardhandige onderdrukking van de opkomende Indonesische onafhankelijkheidsbeweging.

Gechargeerd en eenzijdig als de huidige politiek-correcte blik op de voormalige kolonie in sommige opzichten mag zijn, in onze tijd is het al met al natuurlijk niet meer denkbaar dat het vierhonderdste gedenkjaar van Batavia's stichting nog op eenzelfde grootse wijze gevierd kan worden als het verslag hiervoor van de festiviteiten in Batavia van een eeuw geleden laat proeven. Geen officiële plechtigheden dus en geen volksfeesten, en vanzelfsprekend al helemaal geen kranslegging door of in naam van onze soeverein bij het – tegenwoordig geregeld bekladde – standbeeld van Coen in Hoorn, zoals koningin Wilhelmina in 1919 in persoon wel deed bij de viering in Nederland.

Het zou echter onrecht doen aan de buitengewone historische betekenis van de gebeurtenissen van 1619 indien dit jubileumjaar 2019 zonder publieke aandacht voorbij zou gaan. Een betekenis niet alleen voor Nederland, dat met de stichting van Batavia op Java het lang gewenste bestuurscentrum van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in Azië kreeg en daarmee de grondslag voor de latere vestiging van het centrale koloniale gezag over de gehele Indische Archipel, maar evenzeer voor Indonesië. Uit die bescheiden compagniesvestiging van het eerste uur groeide in de volgende vier eeuwen immers de metropool Jakarta, die nu met haar 11 miljoen inwoners – inclusief de omringende grootstedelijke agglomeratie zelfs ruim meer dan 30 miljoen! – en als standplaats van vrijwel alle nationale bestuursinstanties, hoofdkantoren van het grote bedrijfsleven en culturele instellingen, een zo mogelijk nog dominantere centrumfunctie in het land heeft dan voorheen Batavia. En deze gedachtegang doortrekkend kan enigszins speculatief zelfs worden aangevoerd dat het zonder de vestiging van Batavia wellicht nooit tot de kolonie van Nederlands-Indië als bestuurlijke eenheid zou

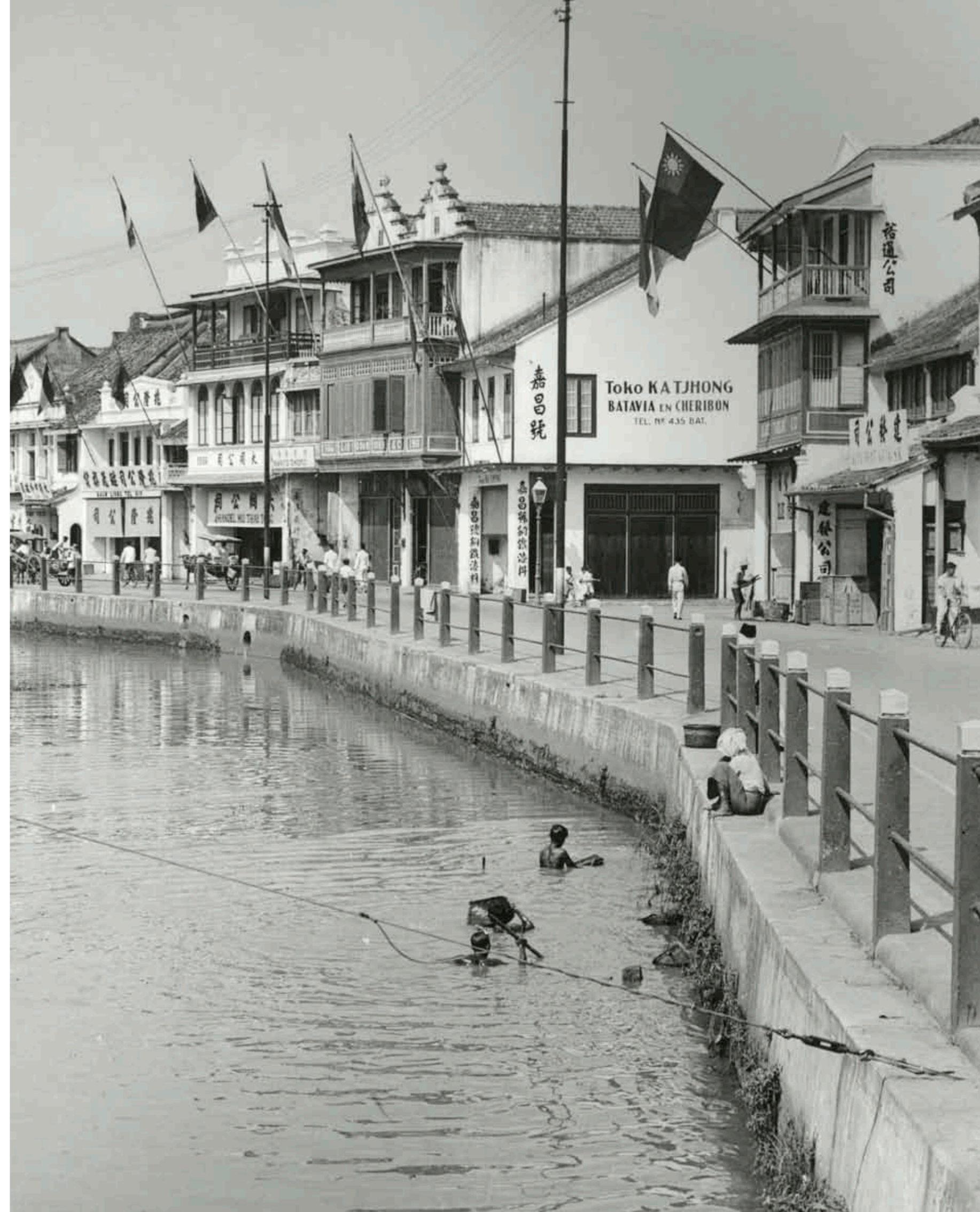
zijn gekomen, en daarmee uiteindelijk ook niet tot de Republiek Indonesië.

Reden genoeg derhalve om het koloniale Batavia in dit herdenkingsjaar toch nog eenmaal mooi voor het voetlicht te brengen, waartoe wij met het voorliggende boek een passende bijdrage willen leveren. De nadruk daarin ligt echter niet zozeer op de al vaak beschreven ontstaansgeschiedenis en de verdere ontwikkeling in de VOC-tijd, maar meer op de laatste vooroorlogse jaren, toen Batavia als modern-koloniale stad in de woorden van Van Limburg Stirum 'tot vollen wasdom' was gekomen. Centraal staat de ruim 1250 opnamen tellende collectie van documentaire stadsbeeldfoto's die in de jaren 1937-1941 voor het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen werd gemaakt door de beroemde Indië-vlieger dr. A.N.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop en zijn Indonesische assistent Mohammed Ali. Daarvan is hier in de per stadsdeel gerangschikte beeldhoofdstukken vanaf pag. 85 een representatieve selectie van 250 stuks opgenomen, elk voorzien van een kort inhoudelijk bijschrift en waar mogelijk van een exacte plaats- en tijdaanduiding. Daaraan voorafgaand volgt hierna eerst een inleidende schets

van Batavia's geschiedenis door de eeuwen heen, met speciale aandacht voor de laatste jaren van Nederlands gezag voor de Tweede Wereldoorlog. Daarna komen in een verdere inleiding leven en werk van Thomassen à Thuessink van der Hoop aan de orde, in het bijzonder in samenhang met zijn latere verdiensten als secretaris van het Bataviaasch Genootschap voor het behoud van Batavia's historisch erfgoed. Als laatste wordt ingegaan op de achtergronden en inhoud van zijn en Mohammed Ali's gezamenlijke fotodocument van Batavia, de motieven en werkwijze voor de samenstelling ervan, en het lot van de collectie en het Bataviaasch Genootschap in de periode na de Tweede Wereldoorlog en de soevereiniteitsoverdracht.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier, in de hoop met deze verlate kunstuitgave van het unieke fotowerk van Jan Thomassen à Thuessink van der Hoop en Mohammed Ali nieuwe publieke belangstelling en waardering te wekken voor de bijzondere geschiedenis van de stad die Batavia was.

Rob van Diessen
Robert Voskuil

◆ De Amsterdamsche Poort of Pinangpoort in de Benedenstad tijdens de illuminatie in januari 1937. Deze sierpoort was het laatste overblijfsel van het Kasteel van Batavia en gaf na de grote verbouwing van het Kasteel onder gouverneur-generaal Gustaaf Willem baron van Imhoff (1743-1750) vanuit de stad toegang tot het Kasteelbuitenplein. Oorspronkelijk was de poort opgenomen in de Hoofdwacht voor het Kasteel. Na de gedeeltelijke afbraak daarvan onder Daendels kreeg het restant omstreeks 1840 het neoklassieke aanzien dat op de foto is te zien. Enkele maanden na de soevereiniteitsoverdracht werd de poort in 1950 afgebroken. Particuliere collectie.

2

VAN COMPAGNIESLOGE TOT HOOFDSTAD VAN INDONESIË: BATAVIA DOOR DE EEUWEN HEEN

In de vier eeuwen sinds 1619 is de geschiedenis van het oude Batavia al vele malen beschreven, vanuit tal van verschillende motieven, visies en ideologische uitgangspunten, maar nooit zo veelomvattend en met zoveel stijl als door dr. F. de Haan in zijn magistrale, in 1922-1923 in drie delen verschenen herdenkingsboek *Oud Batavia*. De Haan, van 1905-1922 de landsarchivaris in Nederlands-Indië, schreef dit bijna duizend tekstpagina's tellende werk op verzoek van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, met de aanvankelijke bedoeling het eerste exemplaar in 1919 aan te bieden bij de officiële viering van de driehonderdste verjaardag van Batavia's stichting. De enorme omvang van de beoogde uitgave en ook de moeizame verbanden met Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, als gevolg waarvan het niet goed mogelijk was van daar archiefstukken en andere noodzakelijke studiematerialen te laten overkomen, maakten echter dat er al snel flinke vertraging ontstond en het eerste deel pas drie jaar na dato kon worden gepresenteerd. Een groot nadeel bleek dit achteraf niet; *Oud Batavia* werd als publieksboek een groot succes, zowel voor De Haan en het Genootschap als voor de Bataviase uitgever G. Kolff & Co., maar ook als wetenschappelij-

ke studie is het tot vandaag de dag voor koloniaal historici met betrekking tot de geschiedenis van Batavia een graag gebruikte, zo niet onontbeerlijke secundaire historische bron gebleven.

Wel behandelt De Haans boek in lijn met de toenmalige tijdgeest de Bataviase stadsgeschiedenis nogal nadrukkelijk als een voornamelijk Nederlandse aangelegenheid en blijft het aandeel van de andere bevolkingsgroepen bij hem daarvoor flink onderbelicht. Daar staat weer tegenover dat het indertijd gangbare patriottische pathos en de kritiekloze omhelzing van het vroege Nederlandse kolonialisme en de verering van zijn voormannen, zoals die bijvoorbeeld zo luid naar voren komen in de hiervoor aangehaalde toespraken van de gouverneur-generaal en de burgemeester, bij hem totaal ontbreken. In *Oud Batavia* en zijn andere publicaties geldt voor alles de wetenschappelijke norm van een feitelijke, kritische benadering. Hierna kan voor de hoofdlijnen van een inleidend overzicht van Batavia's oudere geschiedenis dan ook na bijna een eeuw nog zonder voorbehoud uit deze prachtige eerdere jubileumuitgave geput worden, met aanvullingen uit enkele belangrijke koloniaal-historische werken van recentere datum, genoemd in de literatuuropgave op pag. 313.

Voorgeschiedenis tot 1919: de eerste driehonderd jaar

De Verenigde Oost-Indische Compagnie wist al in het eerste decennium na de oprichting in 1602 haar werkterrein over bijna de gehele Indische Archipel en zelfs daarbuiten uit te breiden, met vestigingen die reikten van Soeratte en Mazulipatnam in Voor-Indië en Patani in Siam (Thailand) in het westen, tot Ambon en Ternate in het uiterste oosten. Bij de meeste daarvan ging het om onversterkte kantoren of loges die met

toestemming van de plaatselijke heersers in bestaande handelshavens waren ingericht, maar in de Molukken had een Nederlandse expeditie op Ambon in 1605 het Portugese hoofdfort ter plaatse veroverd, dat daarna onder de nieuwe naam Victoria enkele jaren als voorlopig hoofdkwartier van de VOC in Azië diende. Met de aankomst van de eerste gouverneur-generaal Pieter Both (1609-1614) werd deze bestuurszetel in 1610 verplaatst

naar Ternate, waar de Compagnie per verdrag met de sultan van dit eilandrijkje in de Noord-Molukken drie jaar tevoren het grote fort Oranje had opgericht.

Vanwege de excentrische ligging van deze eerste hoofdkantoren, die ze ongeschikt maakte als verzamelpunt of rendez-vous voor de jaarlijkse retourvlotten van compagnieschepen uit de gezamenlijke vestigingen in heel Zuidoost-Azië, was echter door het compagniesbestuur al spoedig uitgezien naar een betere, meer centrale locatie nabij Straat Malakka of Straat Soenda. Die nieuwe vestiging zou bij voorkeur op een zodanige wijze gerealiseerd moeten worden dat de Compagnie er op eigen terrein volledige zeggenschap zou hebben, dus ofwel op basis van een voordelig verdrag met een zwakke lokale heerser, ofwel – beter nog – op grond van het ‘recht van conqueste’, dus van ‘legitieme’ militaire verovering op een erkende tegenstander. De eerste en meest voor de hand liggende keuze werd aldus de stad Malakka, het belangrijke Portugese handelsbestuurscentrum in de regio, maar na mislukte aanvallen op deze zwaar versterkte vestiging in 1606-1607 en opnieuw in 1615 moest dit plan voornog worden opgegeven. Pas in 1641 zou de VOC er alsnog in slagen Malakka in handen te krijgen.

STICHTING, BELEG EN CONSOLIDATIE

De Compagnie richtte haar aandacht daarna vooral op de noordwestkust van Java, waar de hof- en havenstad Bantam (of Banten) van het gelijknamige sultanaat het centrum van de zo belangrijke handel in peper in de gehele Indische Archipel was. Hier was in 1600 al een eerste permanente Nederlandse loge gevestigd, die in 1602 overging in handen van de VOC, maar de compagnieshandel werd er flink gehinderd door de Engelse en Portugese concurrenten, die in Bantam ook eigen handelsposten hadden. Daarbij waren de Europeanen er in hun werkzaamheid

geheel onderworpen aan het krachtige gezag van de Bantamse sultans, die hun westerse handelspartners altijd weer gewiekt tegen elkaar wisten uit te spelen. Geen geschikte plaats dus voor een autonoom VOC-bestuurscentrum, maar vanwege de grote handelsbelangen ook geen vestiging die de Compagnie op enig moment kon opgeven.

Teneinde meer greep op de peperhandel te krijgen buiten de directe invloed van de sultan om, werd in 1611 in het semi-autonome Bantamse vazalstaatje Jayakarta (Jacatra in de Nederlandse bronnen), een kleine tachtig kilometer verder oostelijk gelegen aan de monding van de rivier de Tjiliwoeng, met toestemming van de plaatselijke pangeran, ‘coninck’, een nevenloge gesticht op de rechteroever van de rivier. Ook hier volgden echter na enige tijd de Engelsen met een eigen post. Tegelijkertijd raakte deze pangeran Jayawikarta (Djajawikarta in de oudere Nederlandse literatuur), die zich met deze stappen juist verder onafhankelijk van het Bantamse vorstenhuis hoopte te maken, toenemend in conflict met zijn machtige leenheer. Uiteindelijk mondde de gespannen verhoudingen tussen deze vier partijen in Bantam en Jacatra uit in een slepende toestand van min of meer openlijke vijandelijkheden, waaruit ten slotte in 1619 de VOC als enige en onbetwiste overwinnaar naar voren zou komen.

Sleutelfiguur in deze ontwikkeling werd de in 1613 nieuw aangestelde commandeur van de VOC-kantoren in Bantam en Jacatra, Jan Pieterszoon Coen, toen nog in de rang van opperkoopman. Coen was in 1587 geboren in Hoorn in een koopmansfamilie en werd als jongen van dertien al door zijn vader naar Rome gezonden om daar ‘coopmanschap ende boekhouden’ en vreemde talen te leren. Net twintig jaar oud vertrok hij in 1607 in compagniesdienst in de rang van onderkoopman naar de Oost, waar hij zich tot zijn eerste thuisvaart in 1611 bij gouverneur-generaal Both en zijn overige superieuren onderscheidde door zijn daadkracht en commercieel en bestuur-

◆ Dubbelportret van Jan Pieterszoon Coen en zijn echtgenote Eva Ment door de Hoornse schilder Jacob Waben, ca. 1625. Collectie: Westfries Museum 01989, 01990.

lijk inzicht. Na een kort tussenverblijf terug in Hoorn ging Coen in 1612 opnieuw naar Indië, met als een van zijn opgedragen taken de bedreigde compagniesbelangen in het Bantamse veilig te stellen.

Eenmaal ter plaatse klom Coen op voorspraak van de gouverneurs-generaal Gerard Reijnst (1614-1615) en dr. Laurens Reael (1615-1619) snel verder op in de compagnieshiërarchie tot de rang van boekhouder-generaal en vervolgens tot directeur-generaal, en werd hij tevens benoemd tot raad van Indië. In 1617 liet hij haaks op en aansluitend bij het bestaande compagniespakhuis Nassau in Jacatra een tweede stenen opslag bouwen, Mauritius, zodanig dat het aldus in aanleg gevormde vierkant snel kon worden uitgebreid tot een provisorisch fort. Dit gebeurde meteen al in het jaar daarop, onder terecht protest van pangeran Jayawikarta, aangezien zijn verdrag met de Compagnie uit 1611 een versterkte Nederlandse loge uitdrukkelijk uitsloot. De prins besloot daarop zijn hofstad op de linkeroever eveneens te versterken en een verbond aan te gaan met de Engelsen, die intussen bij hun noordelijk van de stad gelegen loge pal tegenover het compagniesfort ook al een batterij hadden opgericht. Toen eind 1618 bovendien een vloot van vijftien goed bewapende Engelse schepen verscheen, waartegen de Compagnie er op dat moment ter plaatse maar zeven kon inbrengen, leek de Nederlandse zaak in Jacatra alsnog verloren. Na een onbeslist zeegevecht zag Coen zich begin januari 1619 gedwongen naar de Molukken af te zeilen om daar

versterkingen te halen, in de hoop maar wel nauwelijks in de verwachting dat de kleine achtergelaten bezetting erin zou slagen de geïmproviseerde versterking in de tussentijd tegen de overmacht te behouden.

Groot was dan ook de verrassing toen het fortje bij de aankomst van Coens flink aangevulde compagniesvloot op 28 mei 1619 nog steeds in Nederlands bezit werd aangetroffen. Het bleek dat er in de tussenliggende maanden van beleg herhaaldelijk was onderhandeld over een eervolle overgave, maar dat dit door onderlinge onenigheid tussen de Jacatrase pangeran en de Engelsen steeds weer was afgeketst. Daarbij was in februari de prins zelfs afgezet en de stad ingenomen door troepen van de sultan van Bantam, die niet wenste dat het compagniesfort na de overgave aan de Engelsen zou worden overgedragen en zo opnieuw een aantasting van zijn oppergezag als leenheer kon worden. De Engelsen hadden daarop het beleg opgegeven en waren afgezeild. De bezetting had vervolgens besloten de verdediging dan toch maar vol te houden en in die geest van hernieuwde strijdvaardigheid was het fortje op 12 maart 1619 plechtig Batavia gedoopt. Veel gevochten was er overigens ook nadien niet; het enige wapenfeit van betekenis werd een uitval op 9 april, waarbij de resterende Bantamse batterijen waren vernield, waarna de belegeraars verder geen wezenlijke bedreiging meer konden zijn.

Eenmaal op de hoogte van deze onverwacht gunstige situatie besloot Coen onmiddellijk te handelen. In de ochtend van 30 mei 1619 trok hij

met een legertje van zo'n duizend gewapende schepelingen en soldaten tegen de Bantammers in Jacatra op. De bevolking sloeg meteen massaal op de vlucht en ook van de sultanstroepen ontmoette men maar zwakke tegenstand. Binnen enkele uren was de stad vast in Nederlandse handen, met aan compagnieskant slechts één dode, en direct al volgde de systematische vernieling van de wallen en het afbranden van de dalem van prins Jayawikarta, de moskee en de woon- en handelswijken, die voornamelijk opgetrokken waren van hout en bamboe. Daarmee was de eerste, zij het ook naar de maatstaven van die tijd bepaald niet legitieme Nederlandse 'conqueeste' op Java een feit en kwam eindelijk de weg vrij voor de vestiging van het lang gewenste centrale hoofdkwartier van de VOC in Azië. Gedurende de gehele verdere compagniestijd en nog lang daarna werd de 30ste mei in Batavia en elders in Indië elk jaar weer gevierd met officiële herdenkingen, klokgelui en allerlei feestelijkheden voor de inwoners.

Eerder in het jaar had Coen het gouverneur-generaalschap overgenomen van Laurens Reael, en wellicht gesterkt door deze nieuwverworven positie als hoogste ambtsdrager overzee deed hij pas per brief van 19 augustus 1619 aan de Heren XVII, de bewindhebbers van de VOC, officieel verslag van de verovering. Gesteld voor de voldongen feiten konden dezen weinig anders doen dan de ingeslagen weg volgen, ook al bestonden er binnen het compagniesbestuur aanvankelijk nog wel twijfels over Jacatra als nieuwe hoofdplaats van de VOC in de Oost. Zo achtten sommigen de locatie in die moerassige lage kustvlakte minder geschikt, mede vanwege de ondiepten voor de monding van de Tjiliwoeng, terwijl door de nabijheid van het sterke sultanaat Bantam in het westen en de oppermacht van het rijk van Mataram over de rest van Java steeds rekening gehouden moest worden met serieuze militaire dreiging van die kanten.

Coen echter zette met karakteristieke voortvarendheid door en liet in de eerste maanden na de verwoesting van Jacatra op de tegenoverliggende rechteroever al een begin maken met de aanleg van een nieuwe stad. Naar zijn geboorteplaats wilde hij deze de naam Nieuw-Hoorn geven, maar ditmaal gaven de Heren XVII niet toe en wezen zij zijn verzoek daartoe gedecideerd af. Het bleef dus bij de naam van het geïmproviseerde fortje, Batavia, met de argumentatie dat deze historiserende verzamelnaam voor de Nederlandse gewesten uitdrukking zou geven aan de onderlinge eenheid. Goeddeels naar Coens eigen ontwerp werd als eerste tegen de oostflank van het oude fortje een nieuwe en veel grotere versterking gebouwd, op een nagenoeg vierkant grondplan met vier forse hoekbastions. In dit Kasteel van Batavia kregen alle bestuursinstanties een plaats, inclusief de woningen van de gouverneur-generaal en de overige hoogste compagniesdienaren, met daarnaast het garnizoen met zijn onderkomens en opslagruimten, pakhuizen voor de handelaar van de Compagnie en ook de eerste kerk van Batavia. Aansluitend daaraan kwam op een afstand van 350 tot 600 meter ten oosten van de Tjiliwoeng tot aan de eerste oostwaartse bocht in de rivier een iets zuidoostelijk verlopende aarden vestingwal met deels stenen bastions en palissaden. De tussenliggende ruimte was bestemd voor de woonstad, die naar de nieuwste stedenbouwkundige inzichten in de Nederlanden in die tijd op een rationeel, rechthoekig stratenplan was ontworpen, compleet met Hollandse grachten en een centraal plein met het raadhuis en de stadskerk.

Voor de uitvoering van deze grote werken waren aanvankelijk vooral schepelingen van de compagniesvloot, garnizoenssoldaten, gersonselde inheemse en Chinese koelies, gevangenen en gedeporteerden ingezet. Hun gezamenlijke arbeidskracht bleek echter al snel ontoereikend, waarop Coen nog tijdens zijn eerste ambtsperi-

ode grote aantallen slaven liet aankopen in ondermeer Makassar, Bali, Bengalen en Arakan. Na zijn bloedige verovering van de Banda-eilanden in 1621 werden bovendien vandaar zo'n zeventienhonderd overlevende inheemse bewoners gedeporteerd en als dwangarbeiders tewerkgesteld aan de nieuwe stad. Zo stoelde de Bataviase samenleving al vanaf het vroegste begin op een element dat later ook elders in de Nederlandse bezittingen in de Oost tot ruim na de compagniestijd het koloniale bedrijf karakteriseerde, namelijk de vergaande afhankelijkheid van slavenarbeid. Gedurende de gehele verdere 17de en de 18de eeuw schommelde het aandeel van de slaven in de stadsbevolking als geheel steeds rond een kwart tot een derde, waarbij overigens het aantal onvrijen in de pakhuizen en op de werven en andere werkplaatsen van de Compagnie wel altijd ver in de minderheid was ten opzichte van het totaal van de vele huisslaven die de gegoede burgerij van Batavia eropna hield.

Ondanks deze eerste massale aanvoer van gedwongen werkrachten en de andere inspanningen waren bij Coens repatriëring in 1623 nog nauwelijks meer dan de contouren van de nieuwe vestiging zichtbaar, die provisorisch werden beschermd door tijdelijke palissaden. Het verst was men met de bouw van het Kasteel, maar omdat ook dit nog niet echt in verdedigbare staat was, bleef tegen de westkant voor de zekerheid het oude fortje voorlopig gehandhaafd. Onder zijn opvolger Pieter de Carpentier (1623-1627) ging het werk echter in onverminderd tempo door, met als resultaat dat Coen bij zijn terugkeer voor een tweede ambtstermijn vier jaar later de stad flink gevorderd terugvond. Tijdens zijn verblijf in het vaderland was hij in 1625 gehuwd met Eva Ment, dochter van een Amsterdamse koopman en bierbrouwer, en in lijn met zijn eigen visie van Batavia als beoogde Nederlandse volksplanting in de ware zin van het woord was zij met hem meegekomen.

Veel gelegenheid tot een ontspannen huwelijksleven zou het jonge paar na aankomst in de nieuwe woonplaats evenwel niet krijgen. In de tussenliggende jaren was de slechte verhouding met het sultanaat Bantam, dat sinds de inname van Jacatra bijna permanent geblokkeerd werd door compagnieschepen en daardoor veel handelsschade leed, geëscaleerd tot een nauwelijks meer verholven toestand van oorlog. Bantamse strijdgroepen waren tot in de directe omgeving van Batavia actief geworden en waagden zich in de kerstnacht van 1627 zelfs aan een overval op de stad, die maar op het nippertje verijdeld kon worden. Tegelijkertijd kreeg men vanaf 1626 te maken met een steeds toenemende druk van het sterke Midden-Javaanse rijk van Mataram, dat onder de soesoehoenan Agoeng (1614-1645, in Nederlandse bronnen meestal sultan Agoeng genoemd) bijna geheel Java onder direct of indirect gezag wist te krijgen. De enige inheemse tegenstander van betekenis was op dat moment nog het sultanaat Bantam, waartegen Agoeng met de Compagnie in Batavia een militair verbond voor een gezamenlijke verovering wenste te sluiten. De Carpentier had dit steeds afgewezen en ook Coen ging er ondanks de komst van meerdere Mataramse gezantschappen niet op in. Daarop zond de soesoehoenan eind augustus 1628 een tienduizend man sterk expeditieleger en een grote, als vrachtvaarders vermomde oorlogsvloot met nog eens negenduizend man naar Batavia, in de verwachting dat de nog steeds onvoldoende versterkte stad met een snelle gecombineerde aanval wel moeiteloos te overmeesteren zou zijn.

Mede doordat de beide eenheden niet gelijktijdig aankwamen en het verrassingsmoment dus verloren ging, mislukte echter eerst de aanval op het Kasteel vanaf de rede en nadien ook de onvoorziene, noodgedwongen belegering van Batavia. Op 21 oktober deden Coen en zijn samengeraapte legertje van 2800 verdedigers een beslissende uitval tegen het veel grotere maar door

voedselgebrek gedemoraliseerde Javaanse leger, dat totaal overrompeld op de vlucht sloeg. Lang duurde de opluchting niet, want al twee dagen later verscheen een nieuwe Mataramse legermacht voor de stad, nu van zo'n 25.000 man. Ook deze wist uiteindelijk geen doorbraak te forceren, en omdat bij de uitrusting van de expeditie opnieuw geen proviand voor een lang beleg was meegenomen, moest de onderneming op 3 december 1628 worden afgebroken, onder achterlating van de lijken van bijna 750 Javaanse soldaten en officieren die als straf voor deze mislukking op last van de eigen legerleiding waren geëxecuteerd.

Daarna bleef het enkele maanden rustig, maar Coen nam aan dat dit slechts de voorbode was voor een volgende aanval door vermoedelijk een nog veel groter leger van de soesoehoenan. Met man en macht werd daarom gewerkt aan de verdere versterking van Batavia, waarbij vanwege de nog steeds veel te krappe bezetting besloten werd de lange oostelijke stadswal met een derde in te korten en het resterende deel aan de zuidkant met een nieuwe dwarswal te verbinden met de Tjiliwoeng. Toen eind juni 1629 het bericht kwam dat in Cheribon en Tegal aan de noordkust van Java grote hoeveelheden voedsel werden verzameld, was duidelijk dat de verwachte Mataramse expeditie ditmaal wel van voldoende proviand zou worden voorzien. Coen liet daarop met succes een snelle tegenaanval op deze havens uitvoeren, waarbij een groot deel van de Mataramse voedselvoorraden werd vernietigd en de rest aan boord van compagniesschepen naar Batavia kon worden afgevoerd. Zodoende was Agoengs enorme nieuwe leger van mogelijk wel 80.000 man, waarvan de voorhoede ten slotte op 21 augustus bij de stad aankwam, opnieuw niet voorbereid op een langdurige belegering. Al binnen drie weken waren er ernstige voedseltekorten in het Javaanse kamp en nadat ook de voor het eerst meegevoerde zware kanonnen en pogingen de Tjiliwoeng te vergiftigen met dierenkadavers en

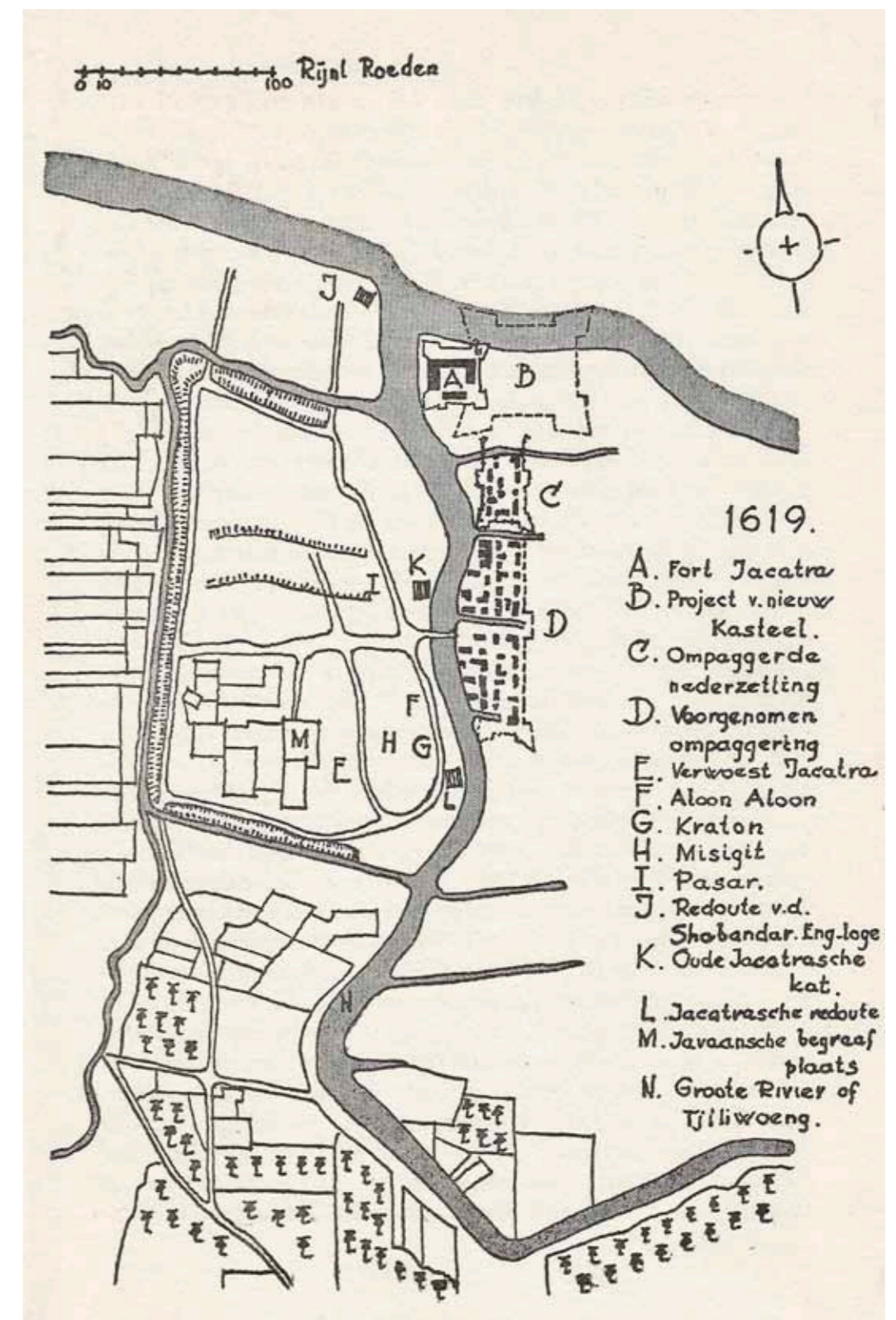
zelfs menselijke lijken de verdediging niet hadden kunnen breken, zagen de Mataramse aanvoerders zich op 7 oktober gedwongen voor de derde keer de aftocht te blazen, ook weer onder grote verliezen aan de eigen kant door hongers- en ziekte.

Met deze nieuwste nederlaag bleek in de volgende jaren de dreiging voor Batavia van de zijde van Mataram definitief voorbij, al bleef de verhouding met Agoeng tot diens overlijden in 1645 voortdurend gespannen en periodiek ook openlijk vijandig. Coen zou de overwinning echter niet meer meemaken; hij stierf vier dagen na het eigenlijke begin van de belegering onverwacht in de avond van 20 september 1629, vermoedelijk aan dysenterie of een acute maagaandoening. Zijn stoffelijk overschot werd op 22 september met veel eerbetoon voorlopig begraven in het stadhuis, in afwachting van de voltooiing van de al geplande eerste stadskerk. Met de bouw van deze Hollandse Kerk werd begonnen in 1632 en in 1634 was men zo ver gevorderd dat Coen daar toen kon worden bijgezet. De Raad van Indië wees het eerste raadslid Jacques Specx aan als opvolger (1629-1632), onder wiens bewind na de aftocht van de Mataramse troepen en in de bezwene overtuiging dat de Compagnie voortaan steeds in staat zou zijn haar vestiging effectief te beschermen, na 1629 een begin werd gemaakt met de verdere consolidatie en uitbreiding van de stad.

DE VERDERE COMPAGNIESTIJD: UITBREIDING, STILSTAND, VERVAL

Mede naar aanleiding van de opgedane ervaringen tijdens de belegeringen werd als eerste een nieuw stedenbouwkundig ontwerp voor Batavia gemaakt, waarin de bestaande verdedigingslinie aan de oostzijde vervangen werd door een ingekorte en nu pal noord-zuid verlopende nieuwe stadswal met stenen bekleding, buitengracht,

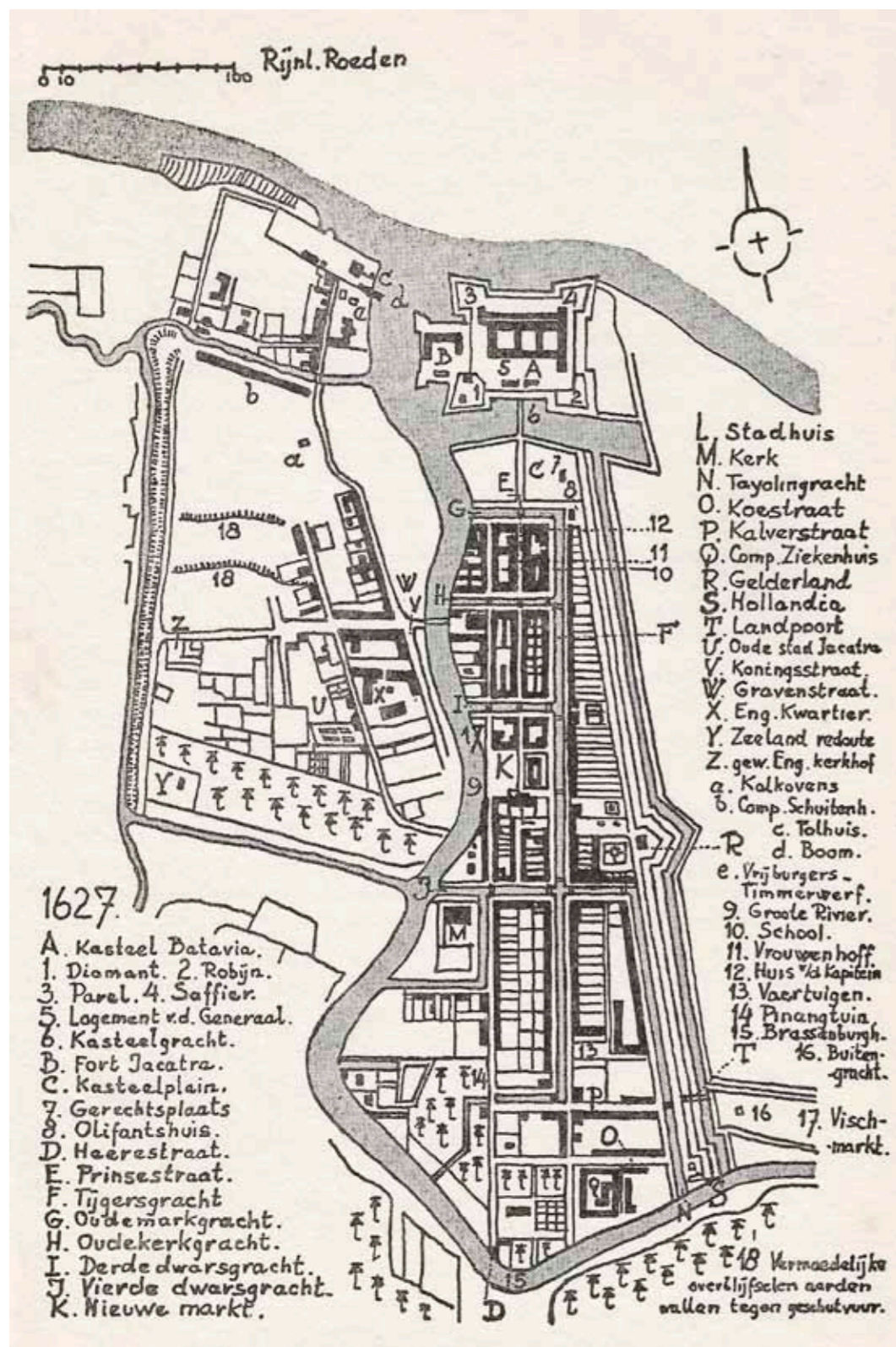
◆ ►► (pp. 21-23)
De wording van Batavia in kaart, 1619-1650. De serie toont achtereenvolgens de situatie na de verovering van Jacatra in 1619, kort voor de eerste aanval op de stad door het leger van sultan Agoeng in 1628, en gedurende de verdere uitbreidingen in 1635 en 1650. De plattegronden zijn afgeleid van de overeenkomstige historische reconstructiekaartjes in ir. H.A. Breuning, *Het voormalige Batavia*, Heemschutserie deel 74, 1954.

1619

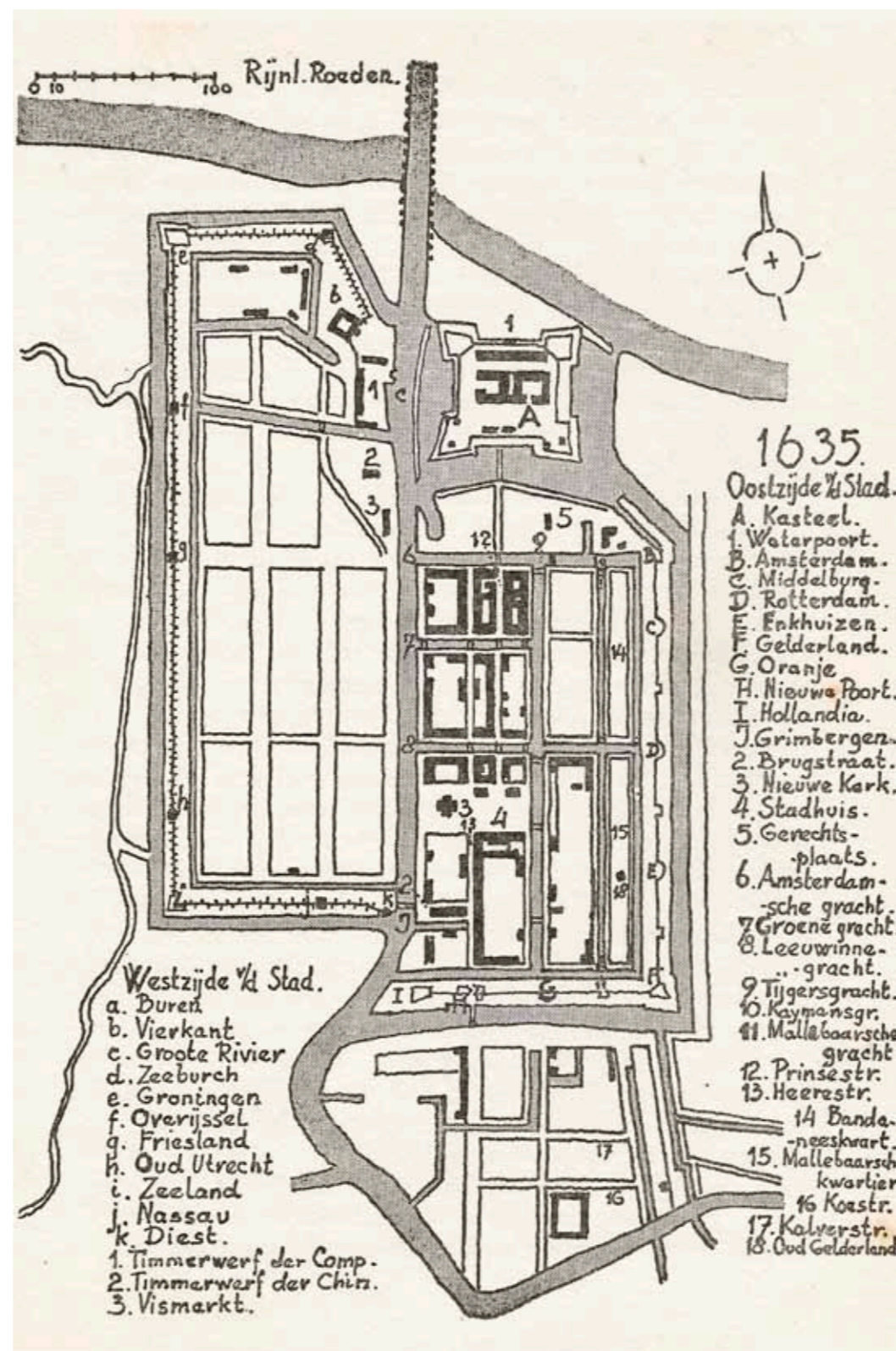
bastions, poorten en waltorens. De begin 1629 al aangelegde dwarswal met gracht naar de Tjiliwoeng werd definitief de zuidelijke begrenzing van de woonstad, terwijl de rivier zelf van daar tot aan het Kasteel rechtgetrokken werd. Aan de overkant van de Grote Rivier, zoals deze in de oude Nederlandse bronnen doorgaans wordt genoemd, kwam op de plaats van het vroegere Jacatra een nieuwe, westelijke uitbreiding vol-

gens een bijna identiek rationeel grondplan als dat van het oostelijke stadsdeel, zij het zonder een centraal plein. Ook aan die zijde kreeg de stad een stenen omwalling met buitengracht en bolwerken, met als resultaat dat de plattegrond van Batavia na voltooiing van deze buitenwerken omstreeks 1635 een bijna volledige rechthoek van ongeveer één bij anderhalve kilometer was geworden, met alleen aan de noordzijde twee

1627

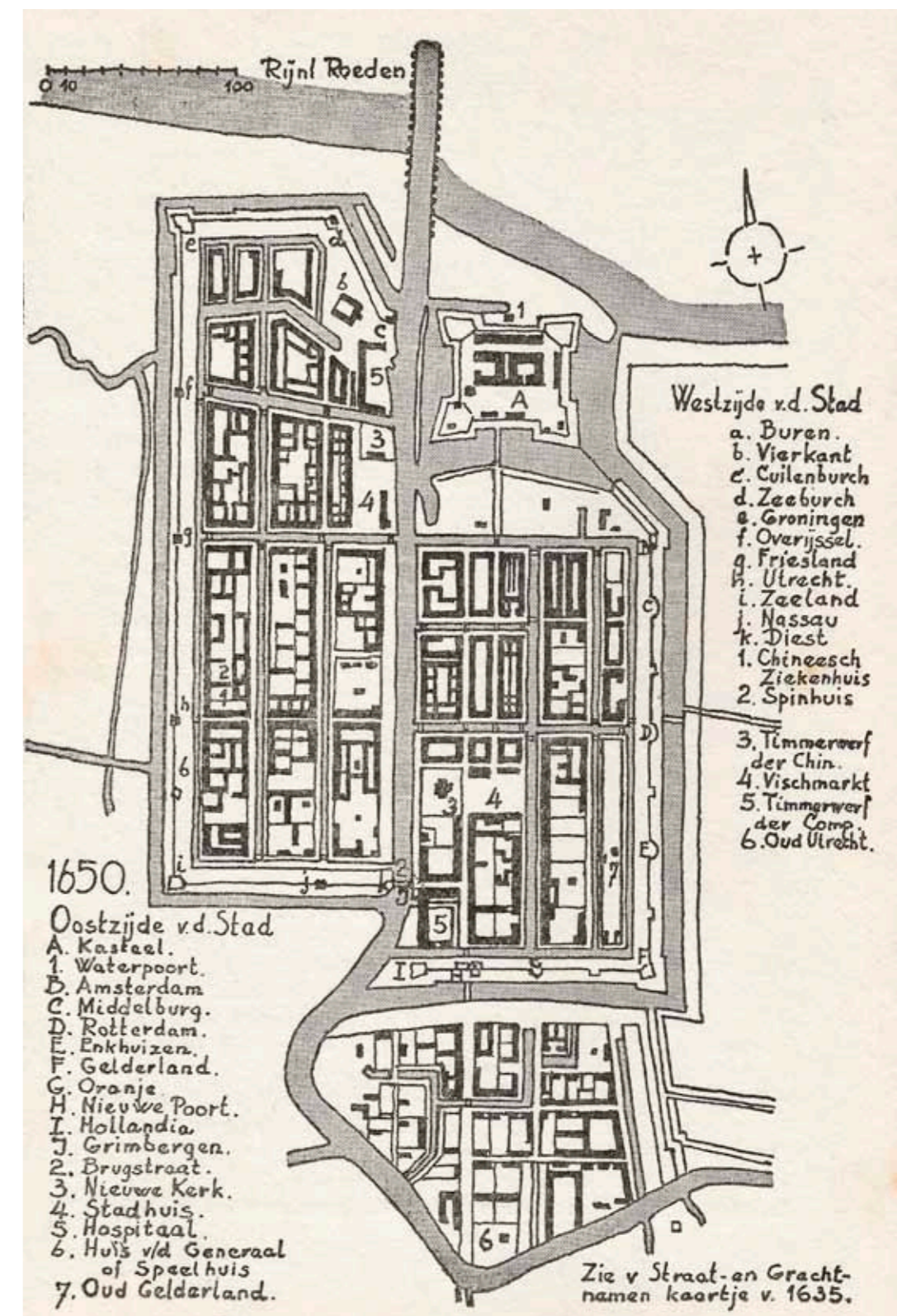
noordwest-zuidoost verlopende aansluitingen van de stadsmuur naar het Kasteel. Daarachter en deels direct tegen de wal kregen de nieuwe en veel grotere Oost- en Westzijdse Pakhuizen een plaats, met aangrenzend tegenover en ten zuiden van het Kasteel aan beide kanten van de rivier diverse werkplaatsen en andere utiliteitsgebouwen van de Compagnie. Zoals gebruikelijk in die tijd moest buiten de stadswal uit militaire overwe-

1635

gingen een brede strook land onbebouwd blijven, maar in de praktijk van de volgende decennia ontstonden met de snelle groei van de Bataviase bevolking ook daar nieuwe woonwijken, als eerste al voor 1650 de zogeheten Zuider Voorstad tegenover de dwarswal.

Dat tijdstip halverwege de 17de eeuw markeert het begin van de volgende fase in Batavia's ontwikkeling, waarin de stad in de hoogtijaren

1650

van de VOC tot omstreeks 1720 een periode van voortdurende groei doormaakte en haar directe invloed tot ver in het achterland uitbreidde. Waren aanvankelijk deze Bataviase Ommelanden nog zeer onveilig vanwege het voortdurende gevaar van overvallen door Bantamse benden, nadat in 1656 de slepende oorlog met Bantam voorlopig beëindigd was en tien jaar eerder al een gunstig vredesverdrag met de nieuwe Mata-

ramse vorst Amangkoerat I (1646-1677) was gesloten, kreeg de Compagnie snel meer greep op het landinwaartse grondgebied van het vroegere prinsdom Jacatra. Batavia had zich toen al ruimschoots bewezen als het grote succes dat Coen en na enige aarzeling ook zijn superieuren indertijd van het nieuwe bestuurscentrum en rendez-vous op deze centrale locatie hadden verwacht. In de tussentijd had de Compagnie de

◆ Geallieerde verticaal-lucht-opname van de Benedenstad van Batavia, vermoedelijk 1944 of 1945. De vorm van de stad uit de VOC-tijd binnen de wallen is nog goed herkenbaar, evenals de plaats waar tot 1809 het Kasteel was gelegen. Particuliere collectie.

meeste Europese en inheemse handelsconcurrenten in de Indische Archipel weten uit te schakelen, waaronder in 1623 de Engelsen op de Molukken en in 1641 het Portugese Malakka, en tot het eind van de 17de eeuw zouden daar nog Makassar, het Engelse Banda-eiland Roen, de Spaanse vestigingen op Tidore en ten slotte ook Bantam bijkomen. Met de onderwerping van het sultanaat in 1684 konden de laatste daar gevestigde loges van Europese concurrenten oostelijk van Straat Soenda onder dwang gesloten worden, waarmee de VOC haar primaire doel van monopoliehandel in peper, nootmuskaat, foelie en kruidnagels in vrijwel de gehele Archipel verwezenlijkt zag.

In dezelfde periode kreeg de Compagnie door handige diplomatie en deels ook door militaire interventies bij de steeds weer terugkerende opvolgingskwesaties aan het Mataramse hof stapsgewijs meer macht over de perifere delen van het Javaanse vorstenrijk, in 1677 bijvoorbeeld al met de de facto inlijving van de oostelijk aan het Bataviase grondgebied grenzende vazalstaat Cheribon. Uiteindelijk zou dit leiden tot de algehele onderwerping van Mataram in 1757 en de opdeling van het rijk in de Vorstenlanden Djokjakarta en Soerakarta of Solo, die nadien definitief het oppergezag van de VOC moesten erkennen. Met de groei van haar territoriale bezit verschoof het economische belang van de VOC op Java in latere jaren steeds meer naar de teelt van handelsgewassen als suiker, koffie en indigo, zowel via gedwongen aanbouw en levering door de onderhorige bevolking als op eigen plantages.

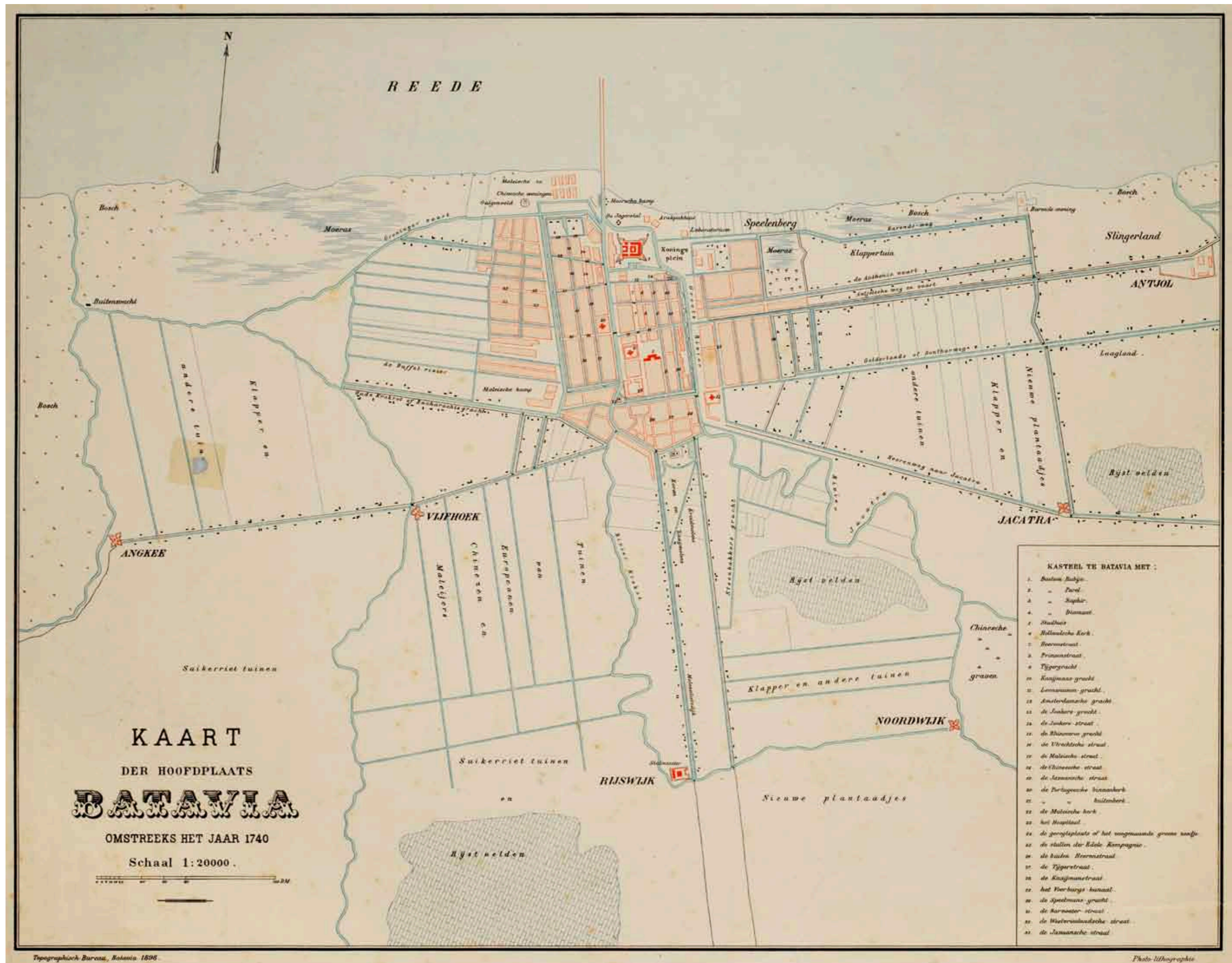
Al met al kwam dus in de tweede helft van de 17de eeuw de weg volledig vrij voor de ontwikkeling van de Ommelanden, waar na 1656 eerst een ring van fortjes en een rationeel ontworpen net van afwaterings- en ontsluitingskanalen en wegen in het buitengebied werden aangelegd. Van daaruit volgde vanaf ca. 1670 in versneld tempo de eigenlijke ontginning van de van compagnieswege uitgegeven percelen voor de landbouw,

voornamelijk op particulier initiatief van kapitaalcrachtige Europese compagniesdienaren en vrijburgers en van Chinese ondernemers. Die laatsten legden zich in het bijzonder toe op de aanplant van suikerriet en de verwerking daarvan tot geraffineerde suiker en arak. In de natste delen was er daarnaast veel rijstbouw, terwijl op de wat hogere gronden verder landinwaarts vooral groenten en fruit werden verbouwd voor verkoop op de Bataviase markten.

Tegen het eind van de eeuw, toen de stad zelf overbevolkt raakte en de bewoners steeds meer te lijden kregen van vervuiling en epidemieën, was de openlegging al zo ver gevorderd dat de Ommelanden ook aantrekkelijk werden voor de aanleg van buitenhuizen, waar rijke Batavianen de steeds drukte, stank en ziekten konden ontvluchten. Vooral na 1720 ontstonden hier honderden grote en kleinere particuliere landgoederen en luxueuze buitenplaatsen, die in aanzien en omvang veelal niet onderdeden voor de Hollandse tegenhangers die in dezelfde tijd overal langs de Vecht, Amstel en elders buiten de steden in de Nederlanden verzezen.

Bij al deze nieuwe ontwikkelingen was er echter één aspect waarmee Batavia in het geheel niet voldeed aan Coens oorspronkelijke visie: als vestigingsplaats voor Nederlandse kolonisten in gezinsverband. Enkele vroege, halfslachtige pogingen in die richting ten spijt, bleef het Europese aandeel in de stadbevolking in hoofdzaak beperkt tot de compagniesdienaren, al dan niet met een tijdelijke aanstelling, en een relatief klein aantal vrijburgers, die overigens ook meestal eerst bij de VOC hadden gediend. Nederlandse vrouwen kwamen bijna niet over naar de Oost, afgezien van een enkele uitzondering als Coens echtgenote, en in de praktijk werd het dan ook snel gebruikelijk dat Europese mannen in concubinaat leefden en ook wel trouwden met inheemse of Chinese vrouwen. De kinderen die uit zulke gemengde buitenechtelijke verhoudingen

◆ Batavia en Ommelanden omstreeks 1740, met een goed overzicht van de kanalen, wegen, versterkingen en buitenplaatsen die sinds de tweede helft van de 17de eeuw buiten de omwalde stad tot stand waren gekomen. De ontginning van het achterland van Batavia was tegen 1740 overigens al veel verder gekomen dan de ring van de buitenfortjes Angke (hier Angkee), Vijfhoek, Rijswijk, Noordwijk, Jacatra en Antjol, zoals hier ook is aangeduid met de vermelding van 'Nieuwe plantaadjes' ten zuiden van Rijswijk en Noordwijk. De kaart is een samengestelde reconstructie op basis van meerdere authentieke 18de-eeuwse kaarten en werd in 1898 uitgegeven door het Topographisch Bureau in Batavia, de latere Topografische Dienst in Nederlands-Indië. Collectie: Universiteitsbibliotheek Leiden, koloniale kaarten KIT 03797.

voortkwamen werden door de vaders toch vaak erkend en kregen zo eenzelfde juridische status in de samenleving als de overige Europeanen, net als vanzelfsprekend de kinderen van gemengd bloed uit wettige huwelijken. In de loop van de compagnieertijd ontstond op deze wijze een vrij omvangrijke Indo-Europese bevolkingsgroep, waarvan het welgestelde deel vooral in latere jaren zeer invloedrijk werd in het bestuur en als grote landeigenaren.

Overigens gold in het algemeen dat feitelijk de gehele stadsbevolking direct of indirect afhankelijk was van en onderworpen was aan het VOC-bestuur en dat van een vrije bevolkingsontwikkeling dus nauwelijks sprake kon zijn. Zo bleven in de eerste halve eeuw na de stichting zowel Bantamse als Mataramse Javanen om begrijpelijke redenen uitgesloten van vestiging, terwijl zij daarna aanvankelijk alleen in enkele kleine kampings buiten de noordwestelijke stadswal mochten wonen. Welkom vanaf het begin daarentegen was de toestroom van Chinese handelaren, handwerkslieden, schepelingen en andere hulpkrachten, deels uit de Noord-Javaanse kustplaatsen en later ook uit China zelf, die een belangrijk aandeel kregen in de opbouw van de stad, de cruciale jonkenhandel op voor de VOC ontoegankelijke Chinese havens en in de suikerbouw en arakstokerij in de Ommelanden. Zij woonden net als de Europeanen tot in de vroege 18de eeuw vooral in de omwalde stad en vormden daar toen veruit de grootste bevolkingsgroep, maar ook hier verkoos de elite nadien steeds meer het leven op buitenplaatsen in de Ommelanden. Een dramatisch keerpunt voor het Chinese bevolkingsdeel werd de zogenoemde Chinezenmoord begin oktober 1740, toen naar aanleiding van een opstand van werkloos geworden Chinese koelies op de suikerplantages in de Ommelanden door compagniestroepen en de Europese burgerij in de stad een massale slachtpartij onder de Bataviase Chinezen werd aangericht, waarbij naar schat-

ting zo'n vijfduizend doden vielen. Daarna was de omwalde stad lange tijd verboden woongebied voor Chinezen en konden zij zich uitsluitend nog vestigen in de Zuider Voorstad en westelijk aangrenzende wijken buiten de wal, die sindsdien tezamen steeds de Chinese Kamp zijn gebleven.

Andere vrije bevolkingsgroepen in Batavia onder de Compagnie waren in de eerste plaats de zogeheten Mardijkers (vergelijk het Maleise *merdeka*, vrij), tot het protestantisme bekeerde en onder die voorwaarde vrijgemaakte slaven die in 1641 uit het veroverde Malakka waren aangevoerd en noordoostelijk van de stad hun eigen kwartier en kerk hadden. Belangrijk waren verder de Ambonezen en andere Molukkers, Boeginezen en Makassaren, die als huursoldaten en schepelingen naar Batavia kwamen en voornamelijk ten westen van de buitenwal woonden. Daarnaast vond men diverse kleinere en verspreide gemeenschappen van vrijgemaakte Balinese, Timorese, Bandanese en Bengaalse slaven en hun nakomelingen. Aan de zuidwestrand van de stad ten slotte woonden vooral 'Moren', zoals Arabische en Voor-Indische handelaren toen werden aangeduid. Tot het eind van de VOC-tijd leefden al deze groepen in goeddeels afgescheiden wijken of 'kampen', elk met eigen hoofdmannen die hun belangen bij het compagniesbestuur konden behartigen. Naderhand raakten deze begrenzingen geleidelijk aan meer vervaagd en ontstond zo op wat langere termijn de karakteristieke Bataviase mengbevolking die zich tot vandaag de dag graag en met trots als Orang Betawi of Anak Betawi betitelt: Bataviaan of Kind van Batavia.

Voor de VOC als geheel waren de jaren omstreeks 1720 de laatste van een lange periode van bijna voortdurende opgang en bloei. Daarna raakte de compagnieshandel geleidelijk aan meer in het defensief tegenover de opkomende Engelse en Franse concurrentie, vooral in Voor-Indië, Kanton en elders waar de Compagnie geen monopolies had kunnen afdwingen. De stagnatie in omzet en

◆ Gezicht op het Kasteel van Batavia vanuit het zuiden omstreeks 1656, schilderij door Andries Beeckman ca. 1661. Op de voorgrond links een markt aan Kali Besar-West, rechts op de achtergrond de Oostzijdse Pakhuizen. De Grote Rivier zelf is veel te smal weergegeven. Collectie: Rijksmuseum SK-A-19.

◆ *Vuë de l'Hotell de Batavie*, ingekleurde Duitse opticaprent van het Stadhuisplein van Batavia door de Augsburger graveur Franz Xaver Habermann, tussen ca. 1765 en 1780. Rechts de Nieuwe Hollandse Kerk of Nederduitse Kerk, de opvolger van de (Oude) Hollandse Kerk waar in 1634 Jan Pieterszoon Coen werd begraven. Collectie: Rijksmuseum RP-OB-47.415.

winst die daaruit voortkwam, werd nog verergerd door aanhoudend slecht bestuur, toenemende militaire zwakte en omvangrijke corruptie binnen het eigen apparaat. Na een korte opleving tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), waarin de Republiek neutraal bleef en de VOC dus kon profiteren van de strijd tussen Engeland en Frankrijk, kwam de genadeklap met de rampzalig verlopen Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). De Compagnie verloor daarin niet alleen een deel van haar bezit-

tingen in Voor-Indië en een groot aantal schepen met kostbare lading, maar ook de feitelijke spil van haar handel in de Oost, het specerijmonopolie in de oostelijke Indische Archipel. Mede in samenhang met de diepe bestuurlijke verdeeldheid en onmacht in de Republiek in die laatste jaren van de 18de eeuw bleek de malaise nadien niet meer te overkomen. Op 31 december 1799 werd de failliete Verenigde Oost-Indische Compagnie formeel opgeheven en gingen alle nog resterende bezittingen